

Hegedűs Rita

Kötő- és módosítóelemek grammatikája és szemantikája

Meglehetősen elméletinek és száraznak ígérkező fejtegetésemet egy élvezetes és rendkívül találó Kosztolányi novellarészlettel kezdem:

"Meglátogatott egy kedves angol fiatalember, egy londoni barátunk, aki magyar leányt vett feleségül. Képzeld csak, ez a derék fiú pár év alatt - kedvtelésből, rokonszenvből, szerelemből - megtanulta nyelvünket a feleségétől. Otthon gyakran magyarul beszélgetnek. Remek magyar leveleket ír ipának-napának. Beszélni is pompásan beszél, egyáltalán nem idegen hangsúllyal. Azt hallom, hogy Londonban, a fürdőkádjában a "Ki tanyája ez a nyárfás"-t dalolja-gajdolja az eredeti szöveggel, s a Times-t néha felesége kedvéért times-nek ejti, (nem tejmész-nek). Velünk is csak magyarul társalgott. A világ minden kincséért sem használta volna az ő fölöttébb népszerű és elterjedt északi nyelvét. Egyőnkől azt kérdezte, hol a fia? Mikor az közölte vele, hogy lenn nyaral a Balatonnál, ő elkomolyodott, összeráncolta a homlokát, lélegzetet vett - ezalatt nyilván az adandó válaszon gondolkodott - s végül is kibökte, hibátlanul: "Milyen szerencsés!"

-Barátom, én ekkor magamba szálltam, könnyezni kezdtem és kétségbeestem azon, hogy milyen pocsekul beszélhetek én minden idegen nyelven. Hiába gyakorolgom, ápolgom, öntözgetem nyelvtudásomat, örökké elérhetetlen vágy marad számomra, hogy anyanyelvemen kívül még csak dadogjak is más nyelven. Érts meg: ez a megjegyzés, hogy "milyen szerencsés", teljesen fődte azt, amit angol barátunk gondolt, sőt értelmileg is teljesen helyénvaló volt, mégis krisztustalanul nevetséges. Nálunk egy gyerekre, aki a Balatonnál nyaral, nem mondják soha, de sohasem, hogy: "milyen szerencsés!" Ezt talán arra a gyerekre mondják vagy mondhatják, akit egy gazdag, előkelő amerikai család elvisz magával Floridába, és ott tejbenvajban fűrésztli, vagy arra a gyerekre, aki váratlanul legendás örökséghez jut. De arra a gyerekre, aki egyszerűen csak a Balatonnál nyaral, ilyen helyzetben, ilyen társalgás során, ilyen körülmények között nem mondanak és nem mondhatnak egyebet, mint ezt: "Jaj de jó neki". Csak ez jelenti azt, amit az ő anyanyelvén így fogalmazott meg agyában, aztán híven le is fordított magyarra: "How lucky".¹

A fenti idézet minden aprólékosan megfogalmazott problémafelvetésnél ékesszólóbban igazolja: vannak a nyelvben olyan elemek, melyeknek használatánál nem ad elegendő eligazítást a szótár valamint a grammatika.

Mitől életszerű, mitől "perfekt" az idegennyelv-tudás? A kiejtésbeli hibáktól eltekintve a mindennapi szóbeli kommunikáció során áruzkodó jelenség a szerkesztésbeli túlzott pontosság a mondaton belül, s ugyanakkor a

szöveösszefüggést biztosító elemek elhagyása ill. nem elegendő használata a mondatok között. Azaz: *a beszélő mondatai grammatikailag megformáltak, de nem köti őket össze szöveggé*. Ne felejtjük el, hogy mi sem beszélünk mindig lezárt mondatokban: ha beszédünket pontosan rögzítenék, nagyon sok hiányos mondattal, egyeztetési hibával, az előre- hátrautalások minden szabályt felrúgó használatával találnánk szemben magunkat. Nyilvánvaló, hogy az idegen nyelvet tanuló ezt nem meri megtenni: biztonságosabban mozog a grammatika által megerősített talajon, s inkább kikerüli a szabályba nem foglalt vagy nem is foglalható jelenségeket. Bármennyire is meglepő, előbb mond ki egy magyarul tanuló külföldi különösebb megrázkódtatás nélkül egy *Az az asztal feketé, amely alatt a barna kutya ül* féle mondatot, mint egy egyszerű *Dehogyanem!*-et. A "nehéz szavak" kategóriáját a szakirodalom is számon tartja: W. Mentrup meghatározása szerint a nehéz szavak nem önmagukban nehezek, hanem mindig valaki számára; azért, mert a nyelvi kompetenciára, a nyelvi rendszerre, a jelentésvariánsokra utalnak².

Egy korábbi dolgozatomban³ megpróbáltam röviden felvázolni azoknak a grammatikai eszközöknek a sorát, amelyek a mondaton belül és a mondatok között egyaránt biztosítják az összeköttetést, s egy külföldieknek szóló magyarnyelv-könyvben ezen eszközök némelyikének szabályba foglalását is megkíséreltem. A szöveg koherenciáját biztosító elemek között sorra vettem a *szórend* sajátosságait a szintagmán, a mondaton és a szövegen belül; az *egyeztetést*, a *névelőhasználatot*, a *névmásítást*. Akkor - három évvel ezelőtt - bármennyire is szükségét éreztem, nem mertem hozzányúlni a *kötőelemek* rendkívül heterogén csoportjához, de nyilvánvaló, hogy a szöveg szerkesztése, a szerkesztéstan oktatása enélkül elképzelhetetlen.

Mielőtt a kategória pontos meghatározására, közelebbi vizsgálatára rátérnék, tegyünk egy kitérőt a szófaji felosztás, a szófajmeghatározások szintén bonyolult kérdéskörében! Hermann Paul (id. Elekfi)⁴ megvalósíthatatlannak tartotta azt a törekvést, mely szigorú rendszerbe akarja állítani a "beszédrészeket" - nézetét teljes egészében elfogadom, s a szófaji besorolást "szükséges rossz"-nak tartom, mivel a nyelv rendszerezése, leírhatósága érdekében nem mondhatunk le róla.

A hagyományos szófaji elkülönítés végeredményben jelentésen ill. logikai megközelítésen alapul, de szerepet kap a mondatbeli funkció és az alaktani viselkedés is. (A legtöbb tisztázatlanság abból ered, hogy a különböző szófajok meghatározásánál nem egyforma súllyal esnek latba az egyes szempontok.) "A szófaj tehát a szavak jelentésétől és alaki vonatkozásaitól meghatározott mondatbeli szerep szerint alkotott nyelvtani kategória" - definiálja Temesi Mihály⁵. A szófajváltás jelenségét boncolgatva többször hangsúlyozza, hogy a nyelv nem statikus egész, változik az egyes szó jelentése, funkciója, s vele együtt szükségképpen változik a szófaj is. Rendkívül fontosnak tartom ezt a

megállapítást, s még jobban aláhúznám, kiemelném. Lényeges, hogy nemcsak a szófajváltás hagyományos problémakörébe vont jelenségek tartozzanak ide - pl. az igenevek jelensége -, hanem a szavaknak egy minden szempontból elhanyagolt csoportja is: a kötőelemek.

Hogy mit nevezek kötőelemnek, milyen ismérvek alapján kerülhet bele egy lexéma ebbe a kategóriába, erre szabatos választ csak az előadásom végén kísérlek meg adni - s az előadás vége korántsem jelenti a téma kimerítését. Első lépésként egy rendkívül laikus megközelítésből indulok ki: az *ige - névszó - határozószó* fő szófaji csoportok viszonylag állandó, jól körülhatárolható, meghatározható kategóriája mellett a *viszonyszó, indulatszó, módosítószó* sokkal kevésbé tisztázott, leírt - s egyáltalán: sokkal kevesebbet foglalkozunk vele. Miért? Miért van az, hogy a leíró nyelvtan sokkal szívesebben időz a pontosan leírható, szinte magától értetődő tényeknél, s a lehető legrövidebben intézi el a problémát okozó jelenségeket? Talán azzal a hagyományos szemlélettel van baj, amely csak az anyanyelvi beszélő szempontjait veszi figyelembe és semmiképpen sem törekszik olyan megközelítésre, amellyel nyelvünket a nem magyar ajkúak számára - tehát semleges kiindulással - is hozzáférhetővé tenné.

A teljesség legcsekélyebb igénye nélkül, valóban csak a kéznél levő nyelvtanokat átnézve a kérdéses szócsoport(ok)ot vizsgálva a következő tarka kép tárult elém: (ld. *1.sz. melléklet*)

Hogy a modern szófaji felosztások miért ennyire esetlegesek, hiányosak, egymásnak s helyenként önmaguknak is ellentmondóak, erre csak próbálok megtalálni a választ. Egyik s talán legalapvetőbb okának nyelvleírásunk ma is erősen történeti kötöttségét érzem: a *szóalak* (a *morféma*), a *jelentés* változását több-kevesebb késedelemmel követi a nyelvleírás, de rendkívül kevés figyelmet fordít a **funkció** változására, pedig ennek a nyelvhasználatban legalább ugyanilyen fontos szerepe van. Történetileg a kötőszók, módosítószók túlnyomó része a határozószók kategóriájából vált ki, de leíró szempontból ennek már nem kellene máig is oly erősen hatni.

A szófajkategóriák másik problémáját a **felosztási szempontok nem egységes volta** okozza. A morfológiai, szemantikai és szintaktikai ismérvek nem egyformán játszanak szerepet egy-egy szófaj leírásában. Berrár Jolán szófaji modelljében rendkívül értékesnek tartom azt a törekvést, hogy a fenti három kritériumot minden egyes szófaj meghatározásánál egyenlő súllyal veszi figyelembe. (ld. *2. sz. melléklet*)

Hipotézisem szerint a kötőelemek helyét, mibenlétét nem kizárólag a grammatika síkján kell vizsgálni, hanem ebből át kell lépni a kommunikáció síkjára, s ebben a pillanatban bizonyos kategóriák átértékelődnek,

átrendeződnek. Az explicitás kedvéért most tisztázni kellene a szöveg mibenlétét, a textus és kontextus összefüggéseit, de ez már végképp elvinne a vizsgált témától. Maradjunk annál a meghatározás-kísérletnél, hogy a kötőelem tágan értelmezve összeköt szavakat, szintagmákat, mondatokat - ezek pl. a kötőszók, de idesorolhatjuk a névmásokat is ("Arisztotelész a két fő mondatrészen kívül megkülönböztette az $\alpha\rho\delta\phi\omega\nu$ -t, vagyis ízületet, csuklót, s így nevezett mindent, a mi a mondatrészeket vagy inkább a mondatokat összekötötte, tehát a névmásokat, kötőszókat stb." [Simonyi]⁶); ezen kívül foglalkozom még olyan lexémákkal, amelyek a szövegen, a szituáción belül biztosítják az összefüggést.

A kötőszók irodalmát áttekintve viszonylag egyszerű a dolgom: a kategória elemzését a magyarra s az idegen nyelvekre vonatkozóan sokan elvégezték. Külön megkönnyíti a helyzetemet, hogy Simonyi⁷ monográfiájában olyan alaposan, olyan körültekintően kitért minden részletre, különös tekintettel a történetiségre. Az alapp probléma, amellyel azóta sem sikerült megbirkózni, természetesen megint az osztályozás. Az alá- és mellérendelő mondatok jól elkülöníthető rendszere látszólag kínálja szempontjait, mely szerint a kötőszók is ugyanilyen szabályosan két nagy csoportra oszthatók: **alá- és mellérendelőkre** (7.1.). Ez a merev felosztás több szempontból sem használható sem a gyakorlatban, sem a rendszerszerű nyelvleírás céljára: 1) ugyanabban a szituációban, ugyanarra a kommunikációs információra szerkeszthetők alá- és mellérendelő mondatot; a hagyományos felosztás szerint ezeknek egymáshoz semmi köze, a nyelvleírásban egymástól messze kerülnek 2) nemcsak az alá- és mellérendelő mondatok, hanem az egymásra következő egyszerű mondatok ill. az ebből transzformálható egyéb szerkezetek között fennálló logikai szemantikai egyezés ill. hasonlóság sem derül ki. Nem véletlen, hogy az angolban és németben - ahol sokkal gyakoribb az infinitívuszos szerkezet - nincs ez az éles szembeállítás; nemcsak a gyakorlatban, hanem az elméletben is egymás mellett jelennek meg az azonos jelentésű, de különböző grammatikai szerkezetű mondatok. (grammatikai szinonímia). A hazai szakirodalomban jó példa erre Kovács Mária tankönyve.⁸

Ebből a szempontból is rendkívül tanulságos Simonyi monográfiája: bár elsőként kiemeli az alárendelő mondatok mondatrészek szerinti felosztását, hozzáteszi: "Az alárendelő kötőszókat nem elég a szerint csoportosítani, hogy minő mondatrészekkel egyértékűek, mert ez esetben az összetartozó, sőt azonos szerkezeteket szét kellene választanunk"⁹. Ezért érdekes megoldást választ: felsorolja a mondatrészek szerinti alárendelés eseteit, majd felállítja újabb rendszerét:

1. általános főnévi mellékmondatok (hogy-os mellékmondatok)

2. célhatározó

3. hasonlító

4. következményes

5. időhatározói

6. okhatározói

A mű 3. részében az előbbi felosztástól függetlenül sorra veszi a **hely-** és **időhatározói** mondatok kötőszavait, az **állapothatározó** kötőszók közé sorolja **föltételező** és **megengedő** kötőszókat. Tényként állapítja meg, hogy a *habár, ámbár, noha* megegyezik a mellérendelő mondat kötőszavával. A **módhatározó** kötőszók közé utalja az összehasonlítást.

A kötőszók mellett fontos kötőeleme az összetett mondatoknak az **utalószó**. Morfológiai felépítése (határozószó ill. a távolra mutató névmás megfelelő ragos alakja), szintaktikai szerepe grammatikailag jól körülírható, de egyáltalán nem foglalkoznak vele a szöveg, a kommunikáció szintjén. Megléte vagy hiánya, az utalószót tartalmazó mondat szórendje - hangsúlyviszonyai -a beszélő "nyelvérzékére" vannak bízva.

Annak demonstrálására, hogy mennyire nem elégséges egy megközelítő kategória felállítása, s a kötőszók egyetlen funkciójának bemutatása, álljon itt egy példa: a *pedig* kötőszó elemzése. A mondatípusok összeállításánál Simonyi Zsigmondra ill. Kovács Mária-Kálmán Péterre támaszkodtam⁸ (ld. 3. sz. melléklet).

A kötőszók kategóriájának vizsgálatánál már néhány példa alapján is kitetszik: a jelentés tisztázása, a grammatikai szabályok megadása sem elegendő mindig az illető elem pontos használatához. Sokat segíthet, ha a logika eszközeivel le tudunk valamit írni - ez többé-kevésbé megjelenik a jelentés leírásában - , de közelebb visz a megoldáshoz a nyelv pragmatikai síkjának bevonása a nyelvi elemzésbe. Különösen így van ez a módosítószók esetében. A nyelvtanok gyors áttekintése is mutatja, hogy milyen összevisszaság uralkodik szófaji kategorizálás terén a "kisebb" (tehát nem fő-) szófajoknál. "1) Vagy fenntartás nélkül azonosítják a módosítószókat a valóságos határozószókkal; 2) Bizonyos mértékig elkülönítik őket a határozószóktól, minthogy ezek nem a cselekvés, történés körülményeit jelölik, hanem egész mondanivalónknak vagy mondanivalónk egy részének más-más értelmi árnyalatot adnak, illetőleg a beszélőnek a mondottakhoz való szubjektív viszonyát fejezik ki; 3) Nyelvtani jellegük alapján a viszonyító szók csoportjához, funkciójuk figyelembevételével pedig az indulatszókhoz kapcsolják ... Minthogy azonban a módosító szóktól jelölt viszony nem objektív, grammatikai (mint a névutó és a kötőszó jelölte viszony), hanem szubjektív, logikai-emocionális, és tagolatlan mondatzókként is gyakoriak -

helyesebbnek látszik, hogy a határozószók elkülönített alosztályaként kezelik.¹⁰ A rövid összefoglalás rátapint a megközelítések közötti lényeges különbségekre. Ha választanom kell, leginkább a 2.sz. véleményt képviselő táborához csatlakozom, természetesen fenntartásokkal. Ehhez előbb megkísérlem tisztázni, mit nevezek én módosítószónak, mit sorolok és mit nem sorolok ebbe a kategóriába. A témához H. Molnár Ilona¹¹ és G. Helbig¹² tanulmánya nyújtotta a legtöbb segítséget. "A módosító szók - mint specifikus szóosztály - kiemelése a határozók közül a russzisztikából származik. Vinogradov egyike volt az elsőknek, akik említést tettek egy különleges lexikai-szemantikai szóosztályról; ő volt az, aki a morfológiai egyezések ellenére (mindkettő ragozhatatlan) szintaktikai és szemantika okokból elválasztotta a határozóktól." **A módosítószók a beszélőnek a mondat valóság tartalmához fűződő szubjektív-modális hozzáállást fejezik ki; önmaguk nem mondatrészek és nem is kapcsolódnak egy mondatrészhez sem; nem egy szóra hanem a mondat egészére vonatkoznak.**

A modalitás egyszerre logikai és nyelvi kategória; a módosító szók szófaji meghatározása ezért fokozottan nehéz (vö. Molnár 24-25., id. Mescsalnyikovot). A módosító szóknál a többi szófajhoz képest még előbbnek tűnik a mondattal való összefüggés, a mondatra való visszavezethetőség - a szófaj kritériumainál ez egyértelműen meg is jelenik.

Mik ezek a kritériumok? Itt egyrészt figyelembe kell venni a modalitás logikai megközelítését, amely nem az egyes nyelvhez kötődik, hanem más-más eszközökkel ugyan, de minden nyelvben - a nyelvben - megjelenik. Ugyanakkor természetesen rendkívül jelentős szerepet játszik a modalitás eszközeinek mibenléte, mely minden nyelvben sajátos, az illető nyelv rendszerétől függ.

A legfontosabb kritériumok:

- egy főlérendelt mondatból transzformálható: (1) *Péter feltételezhetően jön.*
- alárendelt mondatá alakítva kötőszava *Feltételezem (én, te stb.),*
mindig *hogy:* *hogy jön Péter*
- a főlérendelt mondat beékelte mondatként is megjelenhet: (2) *Péter - feltételezem - jön.*
- eldöntendő kérdés esetén lehetséges egyedül (3) - *Jön a vonat?*
a módosítószóval válaszolni: *- Valószínűleg.*
- (ugyanaz nem lehetséges határozószó esetén: (4) - *Jön a vonat?*
*- *Gyorsan.*)

- ennek ellentétjeként a határozószókra kérdezhetünk kiegészítendő kérdéssel, a módosítószóra nem:

(5) - *Hogy jön a vonat?*

- *Pontosan.*

(6) - *Hogy jön a vonat?*

*- *Valószínűleg.*

- egyenesen a módosítószóra sem kiegészítendő, sem eldöntendő kérdéssel nem lehet rákérdezni

- modális jelentésüknél\funkciójuknál fogva [a] a módosítószó és a mondat modális értéke szembenáll egymással; ill. b) mert a beszélő hozzáállását tükrözik és nem azét, akitől a cselekvés végrehajtása függ] nem alkalmazhatók kérdő, felszólító és óhajtó mondatokban. Ezekben az esetekben lépnek be a **partikulák**.

a)(7) **Valószínűleg gyere el!*

b)(8) *Péter sajnos nem jön.*

**Sajnos nem jössz?*

- a módosítószó sohasem lehet fókusz helyzetben

(9) *Feltehetőleg eljön Péter.*

**Feltehetőleg jön el Péter.*

- magát a módosítószót nem lehet tagadni

(10) *Remélhetőleg szép idő lesz.*

**Nem remélhetőleg lesz szép idő. De: Nem remélhetjük, hogy szép idő lesz.*

Reméljük, hogy nem lesz szép idő

(és akkor nem kell krumplit kapálni.)

- nagyon ritka az az eset, hogy több módosítószót lehetne mellérendeléssel halmozni

(11a) **Valószínűleg és feltehetőleg elment már.*

(11b) **Valószínűleg és sajnos elment már.*

A módosítószók mibenlétéről, kritériumairól szándékomban áll a továbbiakban kutatásokat, más nyelvekkel összehasonlítást végezni, mivel grammatikai - s ami szerintem a lényegesebb - grammatikailag a hagyományos eszközökkel le nem írható tulajdonságaik még koránt sincsenek kimerítve. Szintén nincs megnyugtató és egyértelmű eredménnyel lezárva a módosítószók csoportosítása, sőt, egyáltalán a felsorolása. A jelen tanulmány kereteit meghaladná az idevágó kutatások, értelmezések, viták széleskörű ismertetése, így valóban csak vázlatosan, a befejezettség igénye nélkül sorolom fel a legnyilvánvalóbb csoportokat egy-egy példával.

Feltétlenül elfogadom a MMNY (64.1) által felsorolt csoportokból a **bizonyosságot, valószínűséget** kifejező módosítószókat:

1) *valószínűleg, vélhetőleg, nyilván, persze, biztos, feltehetőleg természetesen, állítólag, okvetlenül*
[*ügyis, ugye* -nem válaszolhat eldöntendő kérdésre]

valamint ennek ellentétét, a **bizonytalanságot, esetlegességet** kifejezőket:

2) *esetleg, talán*, [*aligha* - csak fókuszban lehet]

E két jól körülhatárolható csoporton kívül találunk kifejezéseket, amelyek a "beszélőnek a közlés eredetére, (*szerintem, véleményem szerint,*) a közlés módjára (*szó szerint, enyhén szólva*) a közlés részei közötti összefüggésre (*egyrészt, másrészt, például*) utalnak "13.

A határozók funkciója - leegyszerűsítve - hasonlít a jelzőére; mondhatjuk, hogy a határozó az ige jelzője. Alapvetően és eredetileg a cselekvésnek valamilyen körülményét határozza meg :

A.

*gyorsan fut
szabályosan átment az úton*

A kommunikáció céljától függően hangsúlyozhatom a módhatározót:

szabályosan ment át az úton

(mégis elütötte egy autót) [szabályos volt, ahogyan átment az úton]

vagy hangsúlyozhatom a cselekvés folyamatos végbementelét, tényét:

szabályosan átment az úton

(ahogyan azt leírták, lerajzolták neki, s mégis elvettette az irányt)
[szabályos volt, hogy átment az úton] (vö. Molnár¹⁴ ; Vörös¹⁵)

B.

Bizonyos szerkezetekben csak és kizárólag a szituáció, a szövegösszefüggés ill. a szövegen kívüli összefüggés dönti el, hogy mire vonatkozik a határozó: a cselekvés módjára vagy a cselekvés tényére:

tervszerűen felépítették

(tervszerű volt, hogy felépítették/felépítsék ill. tervszerű volt, ahogyan felépítették)

A laikus megkérdezettek a **B.** mondatokban a *hogy* kötőszós átalakítást érzik szinonimának, vagyis a határozószó nem a cselekvés módjára, hanem a cselekvés tényére vonatkozik.

C.

Kizárólag módosítószói értelmezés lehetséges a következő mondatokban:

*indokolatlanul kiabált rá a gyerekre
váratlanul utazott el*

[indokolatlan, hogy rászólt a gyerekre; nem volt várható, hogy elutazik]

Ezekre a mondatokra részben érvényes a módosítószó meghatározása: **A módosítószók a beszélőnek a saját beszédmegnyilvánulásához fűződő szubjektív-modális hozzáállást fejezik ki...**, ugyanakkor nemcsak a beszélő szubjektív hozzáállásáról van szó, van benne "némi objektivitás" is (pl. *a mondat kimondását megelőző körülményekhez képest indokolatlanul ill. váratlanul*)

A grammatikai kritériumok szerint (fókuszpozíció, eldöntendő-kiegészítendő kérdés) viszont határozó.

D.

Szóba sem jöhet a fókuszpozíció [grammatikai kritérium], minden szempontból módosítószó szerepel a következő mondatokban:

*feltehetően elkésik
valóban elkészítette
valószínűleg megfázott*

A-tól D-ig folyamatában látjuk, hogyan változik meg az egyes szó s vele együtt egész kategóriájának **funkciója, jelentése s legutoljára grammatikai viselkedése.**

*

*

*

Ez a folyamat azonban nem zárul le a módosítószók jelenlegi kategóriájával (azért tartom fontosnak a *jelenlegi* megjelölést, mert - mint láttuk - a kategóriák nem állandók). Ha a módosítószók kritériumai helyesek, nem tudtam semmiképpen sem e kategóriába sorolni a *már, még, bárcsak, vajon, dehogyisnem, csak, ugye* stb. szavakat - ellenőrzésképpen egyenként ki lehet próbálni a grammatikai kritériumokat. Jobb híján, amíg az összes szempont vizsgálata le nem zárult, **partikulának** neveztem e sehova be nem szorítható szavakat. A névadás ötletét a régi nyelvtanokból vettem, amelyekben a bizonytalan státuszú szavak kategóriája kapta ezt az elnevezést. Megfigyelhető, hogy legtöbbször a formaszók gyűjtőhelye. A modern nyelvleírások közül használja a német is. Molnár Ilona (23) Vinogradov eredményeit összefoglalva írja a következőket: "E szavak és szerkezetek [itt a módosítószókról beszél] ... egyetlen mondatrészlettel sem alkotnak szintagmát,

még akkor sem, amikor nem az egész mondatra, hanem csak egy részére vonatkoznak. Szervetlen voltukkal függ össze, hogy szinte önálló predikatív egységet képeznek a mondaton belül, a mondatot tehát sajátos módon POLIPREDIKATÍVVÁ teszik. Egy részük határozóból, határozószóból lett módosító elemmé, másik részük önálló mondatból vagy főmondatból redukálódott bevezető szóvá, szókapcsolattá vagy mondattá, s legtöbbjük máig is megtartotta határozóragját, illetőleg mondat alakját. Hangalaki változást csak igen kis részük szenvedett Ez utóbbiakat az orosz nyelvtanok **segédszócskák**nak tekintik."

A partikulák kritériumait meglehetősen nehéz explicit módon megfogalmazni, mivel vizsgálódásom kezdetén valóban úgy láttam, hogy ez az a szóosztály, amibe mindent be lehet hányni, aminek másutt nincs helye. Világosan érezhető, hogy a módosítószókhoz hasonlóan erős a modális funkciójuk (de a módosítószók grammatikai kitériumainak [ld. feljebb] nem felelnek meg,). A beszéd bizonyos elemeit összekötik - de ezek az elemek nem a hagyományos grammatikai szemléletű beszédrészek ill. mondatrészek, hanem a **kommunikáció síkjához** tartozó elemek, amelyek már nem a grammatika, hanem a pragmatika eszköztárával írhatók le. Visszalépve egy pillanatra a kötőszókhoz látjuk, hogy sajátosságaik egy része a grammatika eszközeivel pontosan leírható (alá- és mellérendelők fajtái). A nehézségek ott következnek, ahol a grammatika eszközei nem elegendőek, sőt, a hagyományos szemantikai elemzés sem kielégítő, mivel a kötőszó legfontosabb funkciója a kommunikációban nyilvánul meg. Pl.: a helyes kötőszó kiválasztásához is figyelembe kell venni a beszélő ill. hallgató előzetes ismereteit, hozzáállását, elvárásait. Nem elegendő a tanításnál tehát a kötőszó megválasztását mint valamely, a stilisztikába tartozó eszközt a megfoghatatlan ezért megtanulhatatlan "nyelvérzék" kategóriájába utasítani, hanem **meg kell próbálni a stilisztikát is** - nem a grammatika, hanem a **kommunikáció eszközeivel leírni**.

- A kötőszók mondatokat és mondatrészeket kötnek össze, leírhatók
- a) a logika eszközeivel ill. a grammatika eszközeivel
 - b) a kommunikáció eszközeivel
- a pontos használati szabályhoz mindkettőre együttesen szükség van.

A módosítószók esetében dominál a kommunikációs funkció; a viszonyítási alap mindig a beszélő (véleménye, előfeltételezése, kívánsága stb).

A partikulák esetében nem a beszélő a viszonyítási alap, hanem az objektív valóság, amelyhez a közlés tárgyát viszonyítjuk. Így a partikulák egyik csoportja valamely optimális ponthoz képest nagyobb vagy kisebb mértéket állapít meg. Ez az optimális mérték a beszélők előzetes ismeretein, közös

tapasztalatain, tehát a *számukra* objektív tényeken alapul. Fontos, s a kommunikáció csak így jöhet létre, ha a beszélő partnerek között van valamiféle megállapodás arra nézve, hogy *mihez* viszonyítanak a partikulával. Nézzük a következő párbeszédet!

1.	2.
- <i>Találkoztam Katival.</i>	- <i>Találkoztam Katival.</i>
- <i>Hogy van?</i>	- <i>Meghízott, ugye?</i>
- <i>Meghízott.</i>	
- <i>Nagyon?</i>	
- <i>Meglehetősen.</i>	

Kétségtelen, hogy kommunikáció csak akkor jöhet létre, ha ugyanarról a tárgyról, ugyanarról a témáról beszél minden résztvevő - s meglátásom szerint ennek legfontosabb eszközei a partikulák. A **kötőszók\utalósók az egyes mondatok (egy-
es tények), a módosítószók a beszélő és a beszéd tárgya (témája), a partikulák a beszélő és a valóság kapcsolatát, mutatják, árnyalják.** A következő két mondatban jól látható a különbség a kötőszó és a partikula között:

(3.)*Mire hazajöttem, (addigra) Pista itthon várt.*

(4.)*Pista már itthon várt.*

A kötőszó\utalósó egymáshoz viszonyítja a cselekvést, a *már* partikula jelentése csak a szituáció ismeretéből fejthető meg.

A1 A partikuláknak ez a csoportja egy megegyezés szerinti optimális-hoz viszonyítja, ahhoz képest árnyalja a predikáció (propozíció) valamely körülményét: *éppen megérkezett, éppen akkora, még kisebb, még nincs itt, már elment, csak ennyi?,sőt, még kellemes is, igen nagy, kicsit kevés stb.* Érdekes, hogy az egyes nyelveknél eltolódik a határ az egyes szavak *partikuluszerű* használata és valódi\objektív jelentése között: *Jobban sántít* - ha ezt szó szerint lefordítjuk németre, a német hallgató úgy értelmezi, hogy a láb-fájós ember panaszai enyhültek, jobban jár, mint annak előtte.

A2 Nyomatékosítást, erősítést fejeznek ki a következők: *pedig, mégiscsak, ugyan, maga*

A3 Idesorolom a hagyományosan módosítószónak nevezett *csak, is, szintén, csupán, bárcsak, stb.* stb lexémákat, hiszen a) a módosítószók kritériumainak nem tesznek eleget; b) egyértelműen viszonyítást fejeznek ki, feltételezik valamely objektív mennyiség, minőség stb. létezését, ehhez képest zárják ki vagy engedik meg valaminek a létét, létrejöttét stb.

Ennek két pólusa az *igen* és a *nem*. [logikai csoport]

B. Partikulának tartom a az igenlő és tagadó válaszokat: *igenis, dehogynem, hogynem* stb.

C. Végül ide sorolom a kommunikációt kezdő, azt továbbvivő lexémákat ill szókapcsolatokat: *ugye, aha, nocsak, na, nahát, ugye, de jó neki* stb.

D. Az indulatszókat: *hajaj, jaj, ó!* stb.

A partikulák csoportjainak meghatározása azért is nehéz, mert erősen változnak; kapcsolatuk más szófajokkal még nagyon élő. Csoportjainak fenti felsorolásában látok némi tendenciát arra, hogy az **AVI**-be tartozók közelebb állnak a módosítószókhoz, a többi a kötőszókhöz. Megnehezíti a helyzetet, hogy bizonyos szavak: *pedig, mégis, mégsem* kötőszóként is használatosak.

A kritériumokat a szófaji kategória heterogén volta miatt legjobban csak más szófajokhoz viszonyítva érdemes meghatározni; ill. sajátosságait negatív irányból megközelíteni. Eszerint:

- 1) - a határozó(szó)k kiegészítendő,
 - a módosítószók eldöntendő,
 - a partikulák és kötőszók semmilyen kérdésre nem válaszolnak.¹⁶
- 2) - a határozó mondatrész,
 - a módosítószó több, mint mondatrész,
 - a partikula és a kötőszó kevesebb.
- 3) - a kötőszó összekapcsolja a propozíciót a propozícióval
 - a módosítószó összekapcsolja a beszélőt a propozícióval
 - a partikula összekapcsolja a valóságot a propozícióval

A vizsgált szófajoknál megfigyelhető a következő tendencia:

A határozószók szófaja a kommunikációban betöltött szerep szerint két irányba fejlődik:

1. túlnyomóvá válik a **konjektor, funkció**, így jön létre a **kötőszók** kategóriája (a mondatok és mondatrészek között) és a **partikulák** kategóriája (a kommunikáció síkján)

2. túlnyomóvá válik a mondatban és a szövegben a **jelentésfunkció**, így alakulnak ki a **módosítószók**.

A fordításban és a nyelvtanításban - egyáltalán mindenféle nyelvi összevetés - területén - megnehezíti a helyzetet az a tény, hogy a konjektor- és jelentésfunkciót nem ugyanazok a szófajok hordozzák. A jelen előadás ezzel

nem foglalkozik, de e problémakörbe tartozik a névmások ill. az egyeztetés szerepe is. A nyelvi összevetésnél rendkívül fontos, hogy az általánosságban meghatározott funkcióknak milyen nyelvi elemek felelnek meg, s az egyes elemek kategoriális és funkcionális összevetése erre épülhet. Így - bár dolgozatomban nem szándékoztam ennyit foglalkozni a szófaji kérdésekkel - mégiscsak szükséges behatóan vizsgálni a szöveg összefüggését biztosító elemek szófaji hovatartozását. Át kell gondolni, hogy valóban arra a szófaji elkülönítésre van-e szükség, amellyel a hagyományos grammatikák dolgoznak, vagy létre kellene hozni egy kommunikációs szempontú beszédrész-felosztást. Elképzelhető, hogy a morfológiai és a kommunikatív-funkcionális kategóriák egymást nem zárják ki, sőt, egymás mellett élve megfelelő alapot teremthetnek a nyelvi összevetésnek és ezen keresztül a nyelvtanításnak.

Irodalomjegyzék:

1. Kosztolányi Dezső: Kagyló és tenger
2. Wolfgang Mentrup: Lexokokraphische Konzepte zur Beschreibung "schwerer Wörter". Probleme und Vorschläge. in: Sprache und Gegenwart 57. Wortschatz und Verständigungsprobleme. Düsseldorf 1983. 160-197.
3. Hegedűs Rita: Szövegten a magyar mint idegen nyelv oktatásában. In: Harmadik Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia . Miskolc, 1993. szerk. Klauy Kinga. II. 271-277.
4. Elekfi László: Szófajjelölési kérdések német-magyar szótárakban. In: Harmadik Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. Miskolc, 1993. szerk. Klauy Kinga. II.21.
5. Temesi Mihály: A magyar nyelvtudomány. Bp. 1980. 126.
6. Simonyi Zsigmond: A magyar nyelv. 2. kötet. Bp., 1889. 37.
7. Simonyi Zsigmond: A magyar kötőszók. Bp. 1881.I-III.
8. Kovács Mária - Kálmán Péter: Magyar nyelv - orvosi szakirány. Bp., 1982.
9. Id. 6. II. köt. 7.
10. Id.5. 135.

11. H. Molnár Ilona: A módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. NyÉrt. 60. 1969.
12. Helbig, Gerhard: Lexikon deutscher Modalwörter. Leipzig, 1990.
13. Id. 11. 26.
14. Id. 11. 56-57.
15. Vörös József: Az igekötő szórendjének mondatjelentés-megkülönböztető szerepe. Nyr.1973. 416-422.
16. Helbig, Gerhard: Lexikon deutscher Partikeln. Leipzig, 1992. 23.

Mellékletek:

1. sz. melléklet

Bencédy József-Fábián Pál-Rácz Endre-Velcsov Mártonné: A mai magyar nyelv Bp. 1968.

Határozószók: valóságos határozószók

határozói igenevek

módosítószók (*bizony, persze, nyilván, ugye, aligha, esetleg, alig, csak, már, bárcsak, vajha - a mondat szerkezetébe beépülő; nem, igen, csakis, hát, hogyan - mondatértékű*)

igekötők

Viszonyzó (formaszók)

névelők

névutók

kötőszók-valóságosak

-névmásiak

-határozószóiak

segédigék

Indulatszók (*nosza, ühüm, jaj*)

*

*

*

Rácz Endre - Takács Etel: Kis magyar nyelvtan . Bp. 1978.

Egyéb önálló szófajok:

A határozószó

Az igenév

Az indulatszó (*ó, jaj, ihaj, ejh, no*)

Nem önálló szófajok:

Az igekötő

A névutó

A névelő

A kötőszó

A módosító szó (*vajon, igen, bizony, nem, sem, ne, se, bárcsak, talán, alighanem*)

*

*

*

Galgóczi László: A magyar nyelv. Bp.1991.

A határozószók

A valóságos (tartalmas) határozószók

A névmási határozószók

A viszonyzószók

A névelő

A névutó

A segédige

A kötőszó

A mondatszók

1. Indulatszók

2. Módosítószók

Duden Grammatik (1984)

Verben; Substantive; Adjektive; Begleiter u. Stellvertreter des Substantivs (Artikel und Pronomen); **Partikeln:** Adverbien, Präpositionen, Konjunktionen; Interjektionen

2. sz. melléklet

Berrár Jolán: Próbák és problémák a mai magyar nyelv tankönyv kiadásához - A szófajok. in: A mai magyar nyelv (Cikk- és tanulmánygyűjtemény) Bp., 1991.130. és 132.

Viszonyszók

- A) nem önálló mondatrészek
- B) nem ragozhatók (kivétel: segédigék)
- C) lexikailag tartalmatlan jelentésűek

a) szemantikai természetűek
(képzőértékűek)
igekötő, névelő	a) mondatfajta jelölője vagy
módosítója
módosítószó
b) szintaktikai természetűek (jel-
ragértékűek)
névutó, segédige	b) tagmondat- vagy
szintagmakapcsoló
kötőszó

Indulatszók

- A) tagmondatértékűek (mondatrészek nem lehetnek)
- B) nem ragozhatók
- C) lexikailag tartalmatlan jelentésűek, de érzelem, akarat kifejezői

3. sz. melléklet

A PEDIG ELLENTÉTES KÖTŐSZÓ FUNKCIÓI

1. szembeállítás

Az egyik fiam kicsi, a másik pedig nagy.

Én erre megyek, te pedig arra.

Legtöbbször nem a kötőszó fejezi ki az ellentétet, hanem a mondatok tartalma. A kötőszóval kiemelt mondatrész kontrafókuszos helyzetbe kerül.

Simonyi: "ugyanazon idő alatt a másik tárgyra nézve ez meg ez a tétel áll"

Tehát: félúton áll az ellentétes és a kapcsoló kötőszók között

2a. kifejtés

A kötőszó csak az esemény menetét viszi tovább

*"Míg a tóban halak lesznek,
addig rózsám el nem veszlek.
Abba pedig mindig lesznek,
így hát rózsám el nem veszlek."*

2b. magyarázat

Elmegyek ruhát venni, mégpedig\és pedig hármat.

A kötőszóval az első tagmondat egy mozzanatát fejt ki, magyarázza tovább a beszélő.

A PEDIG NEM KÖTŐSZÓI HASZNÁLATA

*Ebből pedig nem eszel! Ebből ugyan nem eszel!
Engem pedig hagyj békén! Engem ugyan nem látsz!*

Funkciója: erősítés, nyomatékosítás (vö. 2.a)
(*ugyan: negatív erősítés*)